

Բ Ա Ձ Մ Ա Վ Է Պ

Հ Ա Ն Դ Ի Ս Ա Ր Ա Ն

Հ Ա Ն Դ Ի Ս Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ ՀՍՏ ԱԼՓՐԷՏ ԿՈՒԴՇՄԻՏԻ ԳԵՐՄԱՆԱՑԻՈՑ 1

(Բազմադէպ, էջ 229):

Արդի Ագաթանգեղոսի բնագիրն հաշտեալ է: — Ագաթանգեղոսի անուամբ ծանօթ՝ Տրդատ թագաւորին և սրբոյն Գրիգորի պատմութիւնն երկու օրինակ ունի, հայերէն և յունարէն: Յունարէնը Մեղափրատէսի դիմացն էր իննեւորորդ դարուն, որուն ոճը ուզածին պէս զարգարեց. իր գաղափարը շատ աւելի կատարեալ էր քան թէ փորոքնտեանը², յորմէ յիսուսեանն Ստիլտինկ առաւ և լրացոյց իր գործոյն ութներորդ դիմացն դատարկը: Յունարէնն ի նէսպօլիս երկասիրուած լատին գործոյ մ'ալ գաղափար եղած կ'երևնայ³, որ իններորդ դարէն աստին չ'անցնիր: Այս նիւթոյս մէջ հմուտ գիտնոց կարծիքն զհայերէնն իրաւամբ բնագիր կը համարի:

Այս բանս բացայայտ կ'երևի արդէն յունական օրինակին ոճէն որ ամեն երեսին մէջ թարգմանութեան կնիքը կը

կրէ: Թարգմանուած է յունական դարձուածներով, լատին և յոյն ոճերով խռկած, ինչպէս Սալոն Սիմոնին վարուց պատմութենէն գիտենք, զոր Յովհաննէս Մալալաս գրած է. և վեցերորդ դարուն նման մատենագիրներէն, բայց շատ անհարթ չէ ոճը: Խռկած և բազմաբան շարագրութիւնն յատուկ է թարգմանչին որ շատ անգամ իրիստ զարգարուն և անտփոր կու գայ ականջի. բայց յայսմ ալ օրինակագրին հաւատարիմ մնալու ամենայն կարելի ճգունք և ջանքը կը նշմարուին: Հայ յատուկ անունները շատ նման են եօթներորդ դարուն գրուածքի մը յատուկ անուանց գրութեանն, որուն խորագիրն է. Պառն Վոռքիւն ի սրբոյն Գրիգորէ միկնէ ի մեր ժամանակս. Յաղագս որ զհետևորա կացին յարաւ նորա. միայն ի, ձ և ց գրերը շատ տեղ արդի է. Պօլսեցի Հայոց հնչման համեմատ ք, լ և յ դարձընելով՝ յայսմ Ագաթանգեղոսի հետոց նշան մը չունի, ուստի շատ հին բան ալ չէ: Թարգմանութիւնն գիտութեամբ աշխատասիրուած է: Այս բանս խիստ որոշ կը տեսնուի Հայոց գից ա. նունները Յունաց ծանօթ դիցանունաց հետ փոխելուն մէջ, որով ընտիր ա.

1 Գերմանացի ուսումնական արևելեան ընկերութեան ժամանակագրութեանն մասնաւոր ծաղկաբաղ եղած. հատ. 18. էջ. 1-60: Agathangelos von Alfred Gutschmid. (Besonders abgedruckt aus der Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft Band XXXI, S. 1-60). Leipzig 1877. - Druck von G. Kreyssing.

2 Laurent. plut. 7. Cod. 25.

3 Stilting. I. 1. pag. 306.

ւանդութիւններուն կը դիմէ և այլուստ մեզի ծանօթ տեղեկութեամբ ալ ապացոյցներ կ'աւելցնէ: Սխալ ենթադրութեամբ խորով Հայոց թագաւորը (Հայ. Ագաթ. էջ 30) Արտաւան Պարթև վերջին թագաւորին եղբայր կը կոչուի (Գլ. 9). վասն զի թարգմանչին իր օրինակէն իբրև վաղարշայ որդի ծառնօթ էր Արտաւան. ուրիշ աղբերէ մ'ալ զխորով այլոյ վաղարշայ որդի գիտէր, հոմանուն հարբ չիթմամբ մի ծանուցան. սակայն Դիոնեսիոս կասիոսէն գիտենք որ այլ և այլ անձինք են, ընթերցման սխալ է մինչև 'ի դրոնս կասպիական աւազեալ (Գլ. 10), որ ըստ հայերէնին պիտի ըլլայ մինչև 'ի դրոնս Տիարքունի (էջ 30): Ուրիշ տեղ կը ջանայ հայ տուշութեան դէմախօսը. փոխանակ տաւուրիքը տաւուրն (Հայ. Ագաթ. էջ 103. 105. 110), որ ըստ Հայոց Լուսաւորիչ միաց վաղարշապատու վիրապին մէջ, ամեն տեղ 14 տարի կը փոխանակուի (Գլ. 54. 56. 57) յայտնի հակառակ 15 թուոյն որ շատ ետքը (Հայ. Ագաթ. էջ 160) կը գրուի, զոր լոկ կարծիք կամ բառի տարբերութիւն համարելու է: Նոյնպէս 32 ընկերք են Հոփփիմեայ (Հայ. Ագաթ. էջ. 575. 577) և միով առաւելեալ 33 կ'ըլլան, որովհետև այս թիւը առջի երեսներու մէջ հանդիպեր էր. ուրեմն թուոյն յաւելուածը իրաւամբ չէր եղած: Նոյն անխոհական փոփոխութեամբ Գայիանեայ 2 ընկերք (Հայ. Ագաթ. էջ. 570. 577) կ'ըլլան 3 (Գլ. 121. 125). յայտնի կերպով սխալ կը հասկընայ չորս ցիցերը որոց վրայ վկայեցան սրբուհիք:

Իրական և կամաւորապէս եղած աղաւորութիւն ալ կայ (Գլ. 166). վասն զի եթէ հայ օրինակին հոռովայեցի Սեղբաստրոն (էջ 651-652) յոյն օրինակին կոստանդնուպօլսեցի Եւստրիոսի հետ նոյն չէ, անկէ յայտնի է որ յոյն օրինակն ալ իբրև աթոռանիստ քաղաք Սեղբաստրոսի իտալիոյ Հոփմի կը համարի և ոչ թէ նոր Հոփմի: Յայտնի կատարելութիւն մ'է յոյն օրինակին

կոստանդինոսի իշխելու սկզբնակէտը Սպանիա և Գաղղիա դնելը (Գլ. 163), ուր հայն Սպանիա և Իտալիա¹ (էջ 145-146) կը դնէ: Թարգմանչին ուր որ բան չի գիտեր և չի հասկնար՝ կը թողու կ'անցնի (Գլ. 10. 14 էջ 36. 39). երկու անգամ Պառնառ անունը դուրս կը ձգէ. նոյն սկզբամբ (Գլ. 10) յետագայ բառերը կը պակսին. «Անտի սմա ձեռն տուեալ 'ի կողմանց Գուշանաց, և յայնմ մարդէ և յիւրեանց 'ի բուն աշխարհէն և 'ի քաջ աղգաց և 'ի մարտիկ զօրացն» (էջ 32):

Յոյն օրինակին երկայն կամ կարճ դատարկներն յետագաներն են. (Գլ. 14. հայ. էջ 37): Ուստի աշխարհին անունը պակաս է (Գլ. 160. հայ. էջ 37). Արտաւազդ յատուկ անունը չկայ (Գլ. 160. հայ. էջ 641). Յովհաննէս Մկրտչին և Ալեքսանդրինայ վկա. յին անունները կը պակսին (Գլ. 142 հայ. էջ 607): Երկայն թուարկութեանց մէջ դատարկներն աւելի են. (Գլ. 136. հայ. էջ 596-597) խիստ խառնակ է Ծոփաց աշխարհն, և Գարգաւ լացոց աշխարհին իշխանն դուրս ձգելու պատճառաւ (Գլ. 154 հայ. էջ 630). վերջին մետաստեքորդն՝ Տի. յիկէս, երկուստսաներորդն՝ Կիւրա. կու անունները՝ կը պակսին: Բայց ուրիշ խօսելով տեղ տեղ ալ յոյնը աւելի կատարեալ է քան զհայ օրինակն. (Գլ. 10. հայ. էջ 30) յոյնը միայն երաշխաւոր դաւառին անունը կը պահէ. (Գլ. 133. հայ. էջ 590) ուր որ հայ օրինակն Արամազդ կ'ըսէ, յոյնը կ'աւելցունէ Կռնոնոսի հօրն դից, որ է Զրուան հայր Արամազդայ, ըստ ծանօթ վարդապետութեան վերջին Պարսից՝

¹ Բայց Գլ. 163 էջ 650 օրինակաց տարբերութիւն չկայ. Delle parti d'Arabia բռնը Էտալացի (Թարգմանչին սխալն է (էջ 191). հայը Աբուտարաբի Կոնստանդին, որ ձիւք համապատասխան է յոյնի ἀπὸ τῶν Ἀρουαστων μισθῶν.

Սասանեանց Ժամանակի պաշտօնական անունը մէջ Արուստաստայ այն աշխարհն կը կոչուէր, ուր որ Նինուէ էր (Սոր. աշխարհ. 88). Թեւրեւ Նոյնը հնչման փոփոխմամբ Իբգ արտի եղաւ վերջը: (Ծանօթ. չեղ.):

անսահման ժամանակի գերազույն սկիզբն էր: (Գլ. 153. հայ. էջ 628) Ատրպատականի համար որ կոչի Պռ. քովրիս ըստ պարսկական լեզուի յաւելածը յատուկ է յոյն օրինակին՝ զոր լակարտ ալ Պերոքորիա կը կոչէ: Թարգմանիչը յառաջադրեր է բնագրին երկայնաբանութիւնը սղել: (Գլ. 85. հայ. էջ 159) Թագաւորին խօսքին մէջ աշխարհաց անունները ծայրէ 'ի ծայր թարգմաններ, և (Գլ. 57. հայ. էջ 106) Թագաւորին հրովարտակն և աշլն ըսելով կը համառօտուի. վերջինը խիստ իրաւամբ, որովհետև անոր բովանդակութիւնը անմիջապէս ուրիշ հրովարտակի մը մէջ դարձեալ կը կրկնուի:

Ամենամեծ դատարկը կը գտնուի (Գլ. 106. էջ 193), յորմէ գուշակեց Ստիլտինկ իր բնատուր հանճարովն թէ թարգմանչին կամբով եղած մեծ դատարկ մը կայ, գուշակութիւն մը որ ստուգութիւն եղաւ հայ օրինակին ծանօթանալովը. Սրբոյն Գրիգորի ամբողջ վարդապետութիւնը կը պակսի, որ է ամբողջութեանը մեծ մասն:

Սակայն այս աննշան համառօտութիւններով, 'ի բաց առեալ վերջինը, յայտնի կը տեսնուի որ յունական թարգմանութիւնը՝ բոլոր պատմական և առասպելական դիպաց մէջ հաւատարմութիւն մը կը պահէ: Յայսմ բնագիրն և թարգմանութիւնն զմիմեանս կը լուսաւորեն փոխանակաւ:

Յոյն օրինակին միջանկեալ հետադարձն: — Միայն յունական օրինակն ունի յառաջաբանին և բուն պատմութեան միջանկեալ հատուածն որ Սասանեան Արտաշրի պարսկական գահուն տիրանալուն պատմութիւնը կ'ընէ. սկիզբն է. Բ. Պարթևք՝ իբրև դէպք 'ի թարի յաշոյդին նոցա... և վերջն է. Թ. որ կորցեաց յանձն զարքայոշ քիանն Պարսից: Մովսէս Խորենացոյն քովը հետք մ'ալ չկայ ասոր վրայ՝ ոչ համառօտ հատուածոց և ոչ ընդարձակ պատմութեան մէջ, որուն համար ըս-

տէպ ստէպ Ագաթանգեղոսի կը դիմէ. և Ղազար փարպեցոյն խօսքերը թէ « Սկիզբն առաջին գրոց պատմութեան Հայոց. որում սկիզբն արարեալ պատմեաց ստուգիշ այրն երանելի Ագաթանգեղոս, 'ի մահուան Արտուանայ յԱրտաշրէ՝ յորդոյ Սասանայ թաւառոր Ստանրացոյն », արդէ Ագաթանգեղոսի սկզբնաւորութիւնն է, որով կ'իմացուի որ երկուքն ալ յունական օրինակին մէջ զրուած հատուածին վրայ տեղեկութիւն չունին ¹:

Այս ալ կայ որ հատուածը Ագաթանգեղոսի պատմութեան ամբողջութենէն բաժանեալ անյարիւր ինքնուրոյն տարր կ'երևի. որովհետև հատուածին հեղինակն աւելի համամիտ է Արտաշրի տրամադրութեան, ուր Ագաթանգեղոսն աւելի կը սիրէ և սիրելի կ'երեցունէ աւոր հայ ախոյեանը:

Այս հատուածին յոյն օրինակին մէջ անցնելը խորհրդով եղած է: Յառաջ բանին վերջաբանէն բուն հատուածը անցնելը այս բաւերով է. գրեալ, երէ որպէս Պարթևք և Հայք մարտեան ընդ միմեանս, սկիզբն արարից անտի, ուստի Պարթևք եցոյց զսկիզբն կործանման. յայտնի յիշատակութիւն մը Թուրքիոյ տէր յառաջաբանէն քաղուած, որ խիստ օտար կ'երևնայ այս բարբարոս պարագայի մէջ:

Հատուածին վերջաբանը Ագաթանգեղոսի պատմութեան հետ կը կապուի նոյն Ագաթանգեղոսէն գողցուած երկու դէպքով, որոնք ըստ տեղւոյն նորէն կը կրկնուին. որ է թէ Արտաւանայ մահուան բօթը մէկէն կ'առնու խոսքով և թէ Պարթևք ալ լաւ համարեցան Արտաշրի քան թէ իրենց ազգակցին

¹ Գոնէ Խորենացոյն ըսելը « Յաղագս տրաւ և համատօնմիցն կարճ 'ի կարճոյ իմն անցանելով առողջ քարտուղարն Տրդատայ Ագաթանգեղոս, փոքր 'ի շատէ զմահն Արտաւանայ Պարսից Թագաւորին, և զբառնալ տէրութեանն Պարթևաց յԱրտաշրէ որդւոյ Սասանայ, և զնուանել Պարսից ընդ ձեռնամբն որա », և այլն (Խոր. Բ. 46.) հակառակ կարծեաց աւելի կը նպաստէ նոյնպէս և և Ղազար փարպեցոյն սկզբնաւորութիւնն:

իշխանութիւնը : Այս դէպքն կը պատմուի (Գլ. 10. հայ. էջ 30-31) . բայց առիթով պատմութեան մէջ հակասութիւն մտնել է . վասն զի ետքը խոսքով կը խաբուի բազում վշտօք սրտի՝ Պարսիկաց օգնութեան վրայ դրած յոյսը պարապի երթալով . ուրեմն ՚ի յառաջագունէ չէր իմացած անոնց զգացմունքը : Ապա ուրեմն հատուածը յոյն թարգմանչին նորահնար գիւտն է , որ կէսմը նիւթոյն նմանութեամբ ճարտարեց և իկտ մ'ալ հնութեան կերպարանք տուաւ Ագաթանգեղոսի սկիզբն եղած այն ժանտութեանը թէ Հայոց թագաւորն ըստ կարգի երկրորդ եղած ըլլայ յետ Պարսից թագաւորին : Արդէն Ստիլտինկ ըսեր էր թէ այս հատուածին պարունակութիւնը , այսինքն Արտաւանայ տեսած աղիտաբեր երազը և Արտաշիի իր տարփածունին ձեռքովը յաղթելը և Պարսից թագաւորութեան տիրանալը , Պարսիկ պատմագիրներն ալ կը պատմեն . միայն թէ զաղախինն ոչ թէ Արտաղուխտ այլ Կուշնար կ'անուանեն ¹ : Այս խնդրոյս վրայ աւելի տեղեակ Ֆիրտուսի է ² , որ Շառնաւէի մէջ խիստ մանրամասն տեղեկութեամբ կը պատմէ և անշուշտ անկէ քաղած է 'Քոնտէմիր' ³ (Chondamir) , մինչդեռ Թապարի ⁴ (Tabari) որ մեծաւ մասամբ արաբական նոր պարսիկ պատմ.

մագիրներէն կը քաղէ՝ ¹ Արտաշիի տիրապետութեան նկատմամբ խիստ զգուշձուր և կշռեալ տեղեկութիւններ կ'աւանդէ : Ֆիրտուսիի գործն նոր է քան զԽուտանամէ (Chodainameh) , զոր Տանիւշեր (Danishwer) խոսքովու Ա. տնէն հաւաքեալ թագաւորաց գրէն Յաղկերտի Գ. 632-636 հրամանաւ փէհլէի լեզուով գրեց ² . և նոյնը արդէն 731ին արաբերէն թարգմանուած էր ³ . ետքերն ալ անոր վրայ շատ երկասիրութիւններ ելան :

Այն կարգէ դուրս մանրամասն տեղեկութիւնը զոր Ֆիրտուսիէն աւելի ունի յոյն օրինակին յաւելուած հատուկտիրք՝ արաբական աղբերէ մը ըլլալուն կը վկայէ , որ ժամանակին նըկատմամբ ալ կարելի է : — Ոչ չորս արեանաւառն արշակունի թագաւորաց կարգին և ոչ Զիկաս Շոռաճէ և Կարիմաս Քարնաճէ անուանց հետքը կը գտնուի Ֆիրտուսիի և ուրիշ յետին մատենագրաց քովն , ինչպէս Արտաւանայ և Արտաշիի երկու պատերազմաց ալ նշան չկայ , որոնց պատմականութիւնը արդէն ապացուցեր է Ստիլտինկ Դիոնիսիոս Կասիոսէն . Զիկաս անունը Զիկ Շիչ գրութեամբ Մենանդրոս կ'աւանդէ իբրև գերագոյն էակ մը առ Պարսիկս , իսկ Կարէն՝ խորենացիէն գիտնեք որ արշակունի երրորդ ցեղի մը նահապետութեան տանուտէրն էր , և երկուքը մէկտեղ կը յիշէ Բուզանդ ⁴ : Կամ աղբերէ մը հանուած է այս հատուածն կամ թէ կենդանի աւանդութե մը մնացորդ է : Յոյն թարգմանիչը ամեն գիտցածը չ'աւանդեր . իսկ ինք զինքը կը մատնէ յայսմ մասին երբ թագաւորաց դասաւորութենէն յանկարծ առ Արտաւան և Արտաշիի կը ցատկէ այս բառերով . « Անտի սկիզբն արարից ուստի զիս .

¹ Ֆիրտուսի (Ապուլ-Քասէմ-Մանսուր) պարսիկ բանաստեղծն 940ին խորասանու մոտ աւան մը ձեռն : Հմտանալով Պարսից թագաւորութեան պատմութեան գրեց զայն և գրուածն Մահմուտ Ղաշնէ-Էմանին ընծայեց : Գրուածն ամբողջանակ մնալով բարեկացաւ հեղինակն և 1010ին աղէկ մը կատակելով զՄահմուտ փախաւ Ղաշնայէն : Մահմուտ զըջաց իր ըրած ապերախտութեանը վրայ բայց ուշ՝ որովհետև Ֆիրտուսի մեռաւ 1020ին : Գործն Շահնաբէ կը կոչուի որ է գիրք Խաղաղ . 36 դարուց պատմութիւն կը պարունակէ և ոտանաւոր է . թէ պարսիկ լեզուին յիշատակարան մ'է , և թէ արեւմտեան Ասիոյ պատմութեան աղբիւր :

² Bei Görres II, 404 und Mouradja D'Ohson II. 159.

³ Bei Herbelot, Bibl. orient. I. v. Ardashir Babegan.

⁴ Bei Vans Kennedy in den Bombay Transactions III, 40 und Zotenberg II. I. ff.

¹ Յանուանէ Իպնէ-Աթիր I. 273 :

² Vgl. Mohl zum Firdusi I. p. 16.

³ Masudi in den Nat. et extr. VIII, 165.

⁴ Fragm. hist. Craec. IV. 260. — Բուզանդ . էջ. 150, 151, 169, 177, 187, 201 — Խորէն . 216, 217, 304, 305, 307, 310, 312, 350.

յոյ գործունէն ծագ եցոյց Պարբնն » . Ամբողջութենէն կ'իմացուի թէ Արտաւանայ նախորդաց պատմութիւնը կը պակսի : Անմիջապէս առաջ նմանը կը հանդիպի ըստ յայտնի վկայութեան Ֆիրտուսիի Շահնամէի մէջ¹, ուսկից ինքը քաղեց : Բայց Ֆիրտուսիի պատմածներն ալ Արտաշիի Արտաւանայ վրայ ըրած յաղթութեան և սպանման նկատմամբ կրնայ ըլլալ որ յոյն մատենագիրն գիմացն ունէր : Եթէ փոխանակ կուլնար կոչելու զազարիսին՝ Արտազուխտ կը կոչէ , այս փոփոխութիւնն խորհրդով եղած է . Արտազուխտ է « Դուստր Արտաւանայ » : Եւ Ֆիրտուսիէն գիտենք Արտաւանայ դատեր պատմութիւնը, զոր Արտաշիի թագուհի ընտրեց պարսկական գահուն տիրելու ատեն : Յոյն միջանկեալ հատուկտորին և Ֆիրտուսիի պատմութեան դատարկին միակերպութիւնը կը հարկէ զմեզ ընդհանուր գրաւոր աղբիւր մը ընդունել : Հատուկտորին աղբիւրն փէհլէւի գրուած մ'է¹, և ժամանակին լեզուախօսական հաւաստեօք վերը հաստատուեցաւ հաւանաբար թէ Ազաթանգեղոսի յոյն թարգմանիչը 555-622ին գրած ըլլայ , ապա թէ ոչ՝ միջանկեալ հատուածին մէջ երևցած փոյթն Սասանեանց պատմութեան նկատմամբ՝ Պարսից թագաւորութեան կործանելէն վերջ Յունաց առջև նշանաւորութիւն չէր ունենար : Կը խոստովանիմ թէ իմ դրած ժամանակն դժուարաւ կը համաձայնի այն երկու ժամանակագրական նշանաց հետ , զոր յոյն թարգմանիչը գիմացը առեր էր՝ իր ժամանակակէտն յարմարելու համար : Հայոց հոռի ամիսն հռովմէական տոմարի սեպտեմբերին՝ (Գլ. 88 . հայ. էջ 163) և սահմի՝ հոկտեմբերի (Գլ. 143 .

հայ. էջ 611) հանդիպումն խորհրդով եղած է . կամ թարգմանին այնպիսի ատեն էր որ Հայոց տոմարին ամեն մէկ ամիսն կը համապատասխանէր ճիշդ ամեն մէկ հռովմէական ամսոյն կամ ամսոյն օրերուն մեծ մասին , կամ թէ թարգմանին ալ Լակարտի պէս Յովհաննէս Սարկաւազին անշարժ թուականը կը գործածէ , որուն հոռի ամսոյն առջի օրն սեպտեմբերի 10էն մինչև հոկտեմբ. 9ին կը հանդիպէր, իսկ սահմի ամսոյն առջի օրը հոկտեմբերի 10էն մինչև նոյեմբերի 8ին կը հանդիպէր :

Առջի դէպքն ոչ թէ 464-465ին է յորում հոռիի և սեպտեմբերի , սահմիի և հոկտեմբերի մէջ համեմատութիւն մը չկայ , այլ աւելի յարմար կու գայ 399-520 թուականին . իսկ վերջին դէպքն Գրիգոր Գ կաթողիկոսին ատենին 1113-1166 , որուն ժամանակակից էր Յովհաննէս Սարկաւազ : Եթէ երկրորդ են թաղրութիւնը ստոյգ աւանդք՝ յոյն թարգմանութե վերոյիշեալ հնաւանդ քաղուածոց ընդդէմ՝ անոր մատենագրողը շատ յետ կը ձգէ ժամանակաւ , իսկ առաջին ենթադրութիւնն ալ շատ աւելի կը հնացնէ՝ քան զոր կարելի է կարծել եթէ ինչպէս որ ըսի խիւտախնամէի հետ կապ ունենայ : Ասոր համար չեմ կրնար ժամանակագրական դատաստանի մը զոհել խոստովանաւորեն առ մեզ հասած խիստ ժանօթ պատմական տեղեկութեանց ծագումը , թէպէտ և ժամանակաւ յետնագոյն ըլլան . ինչ որ ալ ըսուի անորոշ և անստոյգ է խիստ միջութեան պատճառաւ , որն որ Յովհաննէս Սարկաւազայ ժամանակէն առաջ կը տիրէր ընդ մէջ հայ և ուրիշ ազգաց տոմարին որ և է այսպիսի դաշնակցեալ համաձայնութե մը վրայ : Նման դժուարութիւն կ'ըլլէ Եւսեբիոսի քրոնիկոնին մէջ երկու տեղ . (Ազգեր Ա. էջ. 32 . 49) , ուր Տասիոս որ է յունիս՝ հայ մարերի ամսոյն կը հանդիպի , և այս 392 թուականին կ'ըլլայ . բայց քրոնիկոնին թարգմանութիւնը նոյն տարի դնելով հանդերձ՝ դարձեալ բողոքովին անկարելի է , որովհետեւ ա.

1 Տանիշիէրի գործն չեմ համարիր աւանդ ըստ որ սուր լի է անցանել , որովհետեւ ժամանակագրութեան նկատմամբ ստիպուած ենք և չենք ալ գիտեր թէ խոսքով Ա. և Յազկերտ Գաբրայից պատուիրանաւ եղած գրքին օրինակն որչափ ապրանքուած էր : Խոսքովին հաւաքածուէն աւելի բան մը չէ Տանիշիէրի առաջին , որովհետեւ երկուքն ալ Մատենի (Տիսերոնի) գիւտնը կը պահուէին : (Ման . շեգինակին) :

տով հնազոյն կ'ըլլայ քան զսուրբ զրոց թարգմանութիւնը, մանաւանդ թէ և քան զհայերէն զրոց դիւտն։ Կարծեմ թէ այսպիսի հանդիպութիւն մը այն տարիէն չի սկսիր գործածական ըլլալ, երբ քան որ և է համաձայնութիւն համեմատաբար աւելի համաձայն մը հանդիպեցաւ, և ոչ այն տարւոյն մէջ այս հանդիպութիւնն սկսաւ երբ ուրիշ հանդիպում մը եղաւ անոր հետ, այլ թէ տարի մը սկզբնակէտ կ'աւանդէ յորում հայ և հռովմայեցի տարին նկատմամբ ամսոց (ըստ որում անկարելի չէ այս բանս ընդհանուր երկուքին համար ալ վերագրաց չըլանը տարբեր կերպով գործածելուն պատճառաւ), ճիշդ համաձայնութեամբ իրարու կը հանդիպին. և այս համաձայնութեամբ առանց միտք դնելու չորս տարիներու բերած մեծ տարբերութեանը՝ բաւական անշարժ տարի մը կ'ըլլայ, ինչուան որ տարի մը զայ յորում նոր համաձայնութիւն մը սկսի, քան թէ ինչուան հիմայ գործածական հայ և հռովմայեցի տարիներու ամսոց նկատմամբ բացարձակ միջոցութիւնը։

Հայ տոմարին կաղանդն առջի անգամուն 344, սեպտեմբ. 1ին, 468ին օգոստոսի 1ին, 592 յուլիսի 1ին կը հանդիպի։ Ըստ այսմ եւսեբրիոսի թարգմանութեան համար սահմանեալ ժամանակն 467 կ'ըլլայ, և Ագաթանգեղոսի յոյն թարգմանութիւնն ալ 591ին կը հանդիպի։ Երկուքն ալ համաձայն են ուրիշ ժամանակի թուականաց։ Յոյն

Ագաթանգեղոսի զրութեան ժամանակն 555-591էն անդին չ'անցնիր։ Այս զրքին պատմածին դառնալով՝ Արտագուստ անունէն երկրորդ բան մ'ալ կը սորվինք. որչափ որ Սասանեանք միջոցն դռնալու բառով բարդեալ կանանց անունները դուգնադիւտ են, նոյնչափ ալ այս բարդութեան մէջ մանաւանդ հօրը անունան առջի մասին մէջ Հայու յատուկ բան մի նշմարի. հաւանական է թէ Հայ մ'ըլլայ հատուածին աւանդողն։ Եւ ըսածս յոյսմ հաստատեալ է թէ Ագաթանգեղոսի յունարէն թարգմանողն ոչ յոյն՝ այլ Հայ էր ծննդեամբ, և զայս ճշմարտանման կը համարիմ, որովհետեւ առաւելաւն հանդերձ զայս կը քարոզեն թարգմանութեան առանձին հանգամանք, Յունարէնի անյստակութիւն, հայ զիւցաբանութեան հրմտութիւն, Ագաթանգեղոսէն դուրս ուրիշ հայ պատմական աղբերաց տեղեակ ծանօթութիւնն։ Եւ յիրաւի այս են թարգմութիւնը անկարելի էր եթէ թարգմանիչը, ինչպէս Լանկլուա կը կարծէ (I. 115), ըստ որում հայ՝ անխահական սխալն բրած ըլլար՝ (Գլ. 10. հայ. էջ 30) գիշրոյ զերանունն յատուկ անուն կարծելով. և ասոր համար և որ պահակն կոչէր Թոռարի Զουδρου πύργου թարգմաններ. սակայն Ստիլիանկ (էջ 328) արդէն ուղիղն ըսեր էր. ճոյր կամ ինչպէս յոյն զրութիւն մը ունի Թոռը՝ Τζούρ կասպիական դրանց մէկն էր, և սխալողն հայ օրինակն է, մինչդեռ յոյնը ուղիղ ճորայ կը գրէ։

Այսարմար չենք համարիր այս միջնակեալ հատածին հայացի թարգմանութիւնն, որ արդէն ծանօթ է (Պատմ. Հայ. Դպր. Դար. Դ. Ագաթ. էջ. 104) վարը գնել, որպէս զի գատաքննելի կէտերն աչքի գիմացն ունենայ ընթերցողն։

Պարթեք՝ իբրեւ գէպը 'ի բարի յաջողէին նոցա, զթագաւորութիւն Պարսից, զՀայոց և ըզՀնդկաց՝ որ սահմանակիցք են արևելեայ Պարսից, նա և զխոտալուն զաղքն Մասգէթաց՝ յինքնանկորդեալ ժառանգէին, այսպիսի եմն կարգաւ. երկեպայնն 'ի Պարթեւաց տոհմէ, որ ապա զարշակունի ընկալան անուան, հասակաբարտաւաճ և արուձեանաւ շքեղ, գեր 'ի վերայ քան զայս երևեալ, նա կալաւ զիշխանութիւն արքայութեան Պարսից։ Եւ որ երկրորդն էր

զինի նորա, զՀայաստանեայց առնոյր յենքն ըզթագաւորութիւն. իսկ որ երրորդն էր՝ զՀնդկացիացն կալաւ զտէրութիւն, զհպաւորն սահմանաց Պարսից։ Իսկ չորրորդն 'ի նոցանէ՝ զՄասգէթացն ընկալաւ զիշխանութիւն թագաւորութեան։ Այս կարգ էր տոհմն Պարթեւաց, և սոսմբ զբարդով ժամանակս յերկարեցան յաջողութեամբ։

Անտի սկիզբն արարից՝ ուստի զիւրոյ գլորմանն ծագեցոյց Պարթեւն։ Արտաւան օրդի Վա.

զարկոյ 'ի Պարթևական ծննդոց, քաղբէինց գուլով գիտութեամբ ներհուն, և զընթացս և ըզհարկմունսն աստեղացն համարեալ, և ի բրացն հանգերձէնց կանխադէտ, իբրև յառաջաստի էր ընդ կնոջն, ամբառնայր զպսն յաստեղս 'ի վեր, և խորհրդոց լեալ հասու, ասէ առ թագուհին. Տեսի զընթացս աստեղ, և այս թուի ինձ նշանակ, զի եթէ որ վտարանջեալ 'ի տեսունէ իւրմէ՝ ելցէ ընդգէմ՝ նորա լմարտիւ պատերազման, յաջողեսցի նմա տանել 'ի գլուխ զվարկութիւնն և նկուն առնել զտէր իւր: Զայս ասացեալ 'ի քուն լինէր: Եւ որպէս զիարդ օրէնք են, մի 'ի նաժշտաց թագուհւոյն 'ի նմին սենեկի առաջաստին ունէր իւր գազար անկողնոյ առ 'ի պէտս կարեալ հարկի սպասաւորութեան առ 'ի նմանէ հրամայելոցն: Դուստր էր սա ուրումն յաւաք ծառայից, և ընտանի մերձաւոր ուսման 'ի գլխաւոր իշխանաց, որոյ անուն Արտաշէր 'ի գաւառէն Ասորեստանեայց, յորոյ 'ի ցանկուլութիւն տարփանաց ըմբռնեալ իսկ էր: Վասն որոյ 'ի լուխ անդ զբանս թագաւորին, ել 'ի սենեկէ անտի զանխուլ յարքայէն և 'ի տիկնոջն, ընթացաւ առ Արտաշէր որդի Սասանայ, յորմէ Սասանակալքն՝ որ 'ի նմանէ և 'ի թագաւորացն Պարսից ընկալան զծագումն:

Մտեալ սոցա 'ի խորանը՝ քանզի և ոչ ոք 'ի սպասաւորաց կարէր արգելուլ զնա, գիտելով զառ միմեանս սիրելութիւնն, այսպէս խօսէր ընդ նմա. Սիրեցեալդ իմ Արտաշէր, 'ի բաց արաջքուն յարտնանաց քոց, և բուռն հարցես ըզխորհրդոցն զոր խորհնցար երբեմն. զօրացիւր և քաջ լեր, 'ի վերայ հասեալ գուշակութեան արքային. քանզի ժամէ արդ գեղեցիկ զնուուրութեան, արդ ընդ իմաստունս խորհրդակցուլութեան, արդ դէպ ժամանակ 'ի ձակտու դուսն, ինչոյ զբաղմութիւն գնդինն վասն զի քննեաց թագաւորն զընթացս աստեղաց և ասէ. եթէ ոք 'ի ծառայից ընդդէմ դարձցի տեսուն իւրում, յաղթմանց, և արդ երթ 'ի խորհուրդ ժողովեալ, և կարիպառեսցես առ իս զաջ քո, և հաստատեսցես երգմանս զբանս իմ, և եթէ յարկուցէ քեզ բերել 'ի ձեռս զարքայութիւն Պարսից, և զիս մի որոշեսցես յանկողնոյդ. զի զգոյն հանապազ ասելի, յորմէ հեռե եղն 'ի սրտի քում խորհուրդդ այդ և ինձ պատմեցաւ: Զայսոսիկ Արտաշէր խոստ:

Իսկ Արտաշէր շնորհս կալաւ զնմանէ, և աջովն 'ի վեր յերկինս բարձրացուցեալ զձեռս կնոջն, ասէ. Ահաւարիկ տեսցեն յանդիման զիցն զօրութիւնք, արև և հուր, օդ և հող, զի յայսմ և 'ի սոյն աւուր խորհուրդ արարեալ ընդ աւազաց Պարսից, և նշխանեալ զարքայն, վաղձալակն 'ի պատիւ տիկնութեան ամբարձից զբեդ:

Եւ զայս լուեալ Արտաշէր խոստ ասէ. Արդ

ես չեպիմ փութամ 'ի խորան թագաւորին, զի պարտ է ինձ այսօր զանցելոց աւուրց տանել 'ի գլուխ զսպասաւորութիւն. զի եթէ և յաջողեսցի մեզ հնարագէտ ճարտարութեամբ բերել 'ի ձեռս զաղթմութիւն, բայց հարկ 'ի վերայ կայսպս տանել 'ի պէտս բաբունի: Եւ զայս ասացեալ՝ երթայր 'ի խորան արքայի, և դադո 'ի մահիճան ընկողմաներ: Իսկ Արտաշէր յարուցեալ ժողովեաց զմեծամեծս 'ի Պարսից և յԱսորեստանեայց, ընդ որս և զառաջինն 'ի խորհուրդ մտեալ էր. եկաց 'ի մէջ նոցա և ասէ. Ո՛քաջք Պարսիկք և Ասորեստանայք, զգոռ զովութիւն Պարթևաց 'ի վաղ ժամանակաց գիտեմք, և եթէ զիարդ զայլոցն վաստակս յափուրտակի՝ ձանաչեմք. պարծին յանիրաւել իւրեանց, ոչ դադարեն տարապարտ սպաննելէ զարկն 'ի Պարսից և յԱսորեստանեայց՝ Պարթևք եկամուտք 'ի մեր այնպար յերկեւ բարբորոսաց: Եւ արդ զինչ ունէք ասել, եթէ արդարն սուտ իցին բանք իմ, կացցէ մնասն ոչա որ թագաւորն անիրաւութեամբ. ապա եթէ խօսեցայ ճշմարտութեամբ, զինու զարգու վառեսցուք. զի լաւ է մեզ մեռանել, քան եթէ ծառայել լծագաւորի անիրաւի: Զայսոսիկ Արտաշէր:

Իսկ իշխանն Պարսից զասացեալսն խնդամիտ ընդունէին, քանզի ցանկային թօթափել զլուծալութեանն Պարթևաց, և յիւրեանց 'ի բնիկ ազգատոհմն Պարսից ունել զոք թագաւոր. որոյ վասն ասեմ առ Արտաշէր. Դու լիկիր առաջնորդ ասացուածոց և արդեանց գործոց ընարեալ առ 'ի մէջ, որոց զիմաստուն խորհրդոց քոց առեալ է զիորձ, և գիտեմք զհրամանաւորութիւն քոյ առաքելին ուղղութեամբ 'ի վեր երևեալ, և արդ զոր կամիսդ արաւ և առաջնորդ ըզքեզ ընծայեց. և աւարիկ մեք պատրաստ եմք հետեւել զինի բանից քոց, առնել որ ինչ միանգամ յօգուտ երկաքանչիւր կողմանց իցն: Ապա 'ի ծագել առաւօտուն 'ի մարտ պատաստեալ Պարսից, հանդերձ Արտաշէրաւ առաջնորդաւ իւրեանց, գեսպանաւորաւկեցին նախ առ արքայ Արտաւան զՋիկ և զՎարեն, զտանուտեարս զլիւսաւոր նահապետութեանց և զզօրավարս զօրաց: Երթեալ սոցա յանդիման եղեն մեծի արքայի, և այսպէս խօսել սկսան ընդ նմա և ասէ. Ելբէտակութեամբ եկեալ հասեալ եմք յաշխարհէն Պարսից, եթէ հանդարտեսցեն միտք քոյ 'ի լուր պատգամացն Պարսից, խօսեսցուք և մեք զբանս հրեշտակութեան մերոյ աներկիւր և անվտանգ. քանզի և այս հրամանք օրինաց են՝ կարգեալ յառաջնոց աներանց, որ աշտա կացուցին զգեսպանս յամենայն մնասու. և արդ եթէ տացես հրաման, արքայ, խօսեսցուք:

Եւ թագաւորն Արտաւան հրամայեաց նոցա ասել զոր կամին:

Յայնժամ խօսել սկսան և ասեն, Փոյթ պըն-
գուլեան է արքայ առ մեզ Պարսիկս՝ Ծառայից
Հպատակ կալ արքայի իբրու գողով նորուն ամե-
նայնի տէր, և Թագաւորին՝ Հաւասարութեամբ
և արդարութեամբ լինել իրացն խնամատար, և
հեռի 'ի խղճագայն բարուց կառավարել, ահ-
արկու առ Թշնամիս երևել և մարդասէր առ
Հպատակս: Քանզի զիսրի իցէ նմա զանիրաւս
պատուհասել, եթէ ինքն ինքեամբ յանիրաւու-
թիւնս հատեալ իցէ. որպէս զհեղձնագործս
ընդ տանջանք արկանել, եթէ ինքն 'ի չարիս
փնասկարս իցէ յոժարեալ: Արդ մեր 'ի վերայ
հասեալ Ժանր Ժանր փնասուց քոյոցդ յանցա-
նաց, 'ի բաց որոշեցաք զմեզ 'ի քումմէ իշխա-
նութենէդ. ոչ 'ի Հպատակութենէ տաղտկա-
ցեալք, այլ յապիրտա թագաւորէն խուսա-
փեալք. ոչ զբռնաւորութենէ բուռն հարեալք,
այն անաբարոյն մտաց բռնաւորի տանել չկարա-
ցեալք:

Զայս խօսեցան Պարսիկք ընդ արքային:

Իսկ Թագաւորն Արտաւան զայս 'ի խոնարհ
ունելով՝ զմեծ Ժամս զլատակս տանն նշմարել,
իրագեալ, կանխագէտ կործանման Թագաւորու-
թեան իւրոյ: Հայեցեալ ապա առ պագագամա-
ւորն ասէ. Ես ինքն եմ պատճառք չարեացս,
զի զոմանս 'ի ձենը իշխանութեամբ և աւագու-
թեամբ մեծարեցի, զայլս ընդէք ճիխացոցի, և
զոյլովս արքունի պարգևօք ազարակաց և կա-
լուածոց տեարս կացուցի: Հնպա, դուք փու-
թասլիք 'ի կատարումն խորհրդոց ձերոց, և զիս
ինքն տեսանիլիք 'ի ձերդ խորհուրդ պատշա-
ճեալ տաց ձեզ գիտել զինել ընդդիմակաց Թա-
գաւորի. իսկ դուք որ առաքեալքդ էք 'ի բաց
գնացեք. և մի ևս յաւելուցուք այսպիսեաց բա-
նից լինել սպասաւորք, գուցէ արգեօք 'ի ձենը
սկսայց զմեծ չարեաց յիս անիրաւելոց:

Զայսոսիկ իբրև լուան Ձիկն և Կարեն՝ չոգան
յատեան խորհրդոյ Պարսից, և պատմեցին զա-

մենայն Արտաշէի և աւագանւոյն Պարսից, և
յաւելին 'ի կարգի բանիցն՝ զյանգուգն սըրտ-
մոռութիւն յիմարութեան Թագաւորին, որ ոչ
ևս այնուհետեւ սպասեալ ֆեսայր պատգամոց,
այլ զխորհուրդս իւր զինեալ էր ընդդէմ իշխա-
նացն: Իսկ Արտաշէր յղեալ առ Արտագուխտ՝ 'ի
բաց կորեաց զնա. և արգել փակեաց զնա աղ-
խիւքն հանգերձ յամուր գդէկի. և ինքն միաբա-
նութեամբ ընդ Պարսից և ընդ Ասորեստանեաց
վառեալ կազմէր ընդդէմ Արտաւանայ արքայի
մեծի: Եւ 'ի վերայ հասեալ Արտաւանայ իրացն,
եթէ պատրաստին 'ի մարտ ընդդէմ իւր, պաա-
րաստէր և ինքն միաբանութեամբ Պարթեւաց,
ունելով և 'ի Պարսից ոչ սակաւ համակամ և
հաւանս: Եւ յառաջնում յարձակման անդ՝ յու-
րում հարան ընդ միմեանս, բազումք յերկաքան-
չիւր կողմանց Թաւաղաւոր անկանէին 'ի Պարսից
և 'ի Պարթեւաց. այլ զորանայր կողմն Արտաշէի
'ի լքանել Թողուլ և այլոց ևս բազմաց զԱրտա-
ւան, և զալ յենուլ յինքն յԱրտաշէր: Ապա իւ-
րև յերկրորդում նուագի անդ հարան ընդ
միմեանս, բազումք անկանէին 'ի Պարթեւաց, և
ինքն՝ Արտաւան աճապարէր 'ի փախուստ. բայց
ապա զարձաւ միւսանգամ 'ի տեղի մարտին:
Արդ իբրև զամիս երկուստան ճակատեալ կա-
ցին ընդդէմ միմեանց, երբեմն 'ի մարտ մատու-
ցեալք և երբեմն դադարեալք, ապա միւսան-
գամ բուռն հարեալ զմարտէ, իբրև այն ինչ առ
միմեանս մերձեցեալ կամէին յիրեարս խառնել,
ձայնեաց առ արքայն Արտաւան, և ասէ...

Թագաւորեաց 'ի վերայ միացելոցն Պարթեւաց
և Պարսից և Ասորեստանեայց. զամենայն ինչ
բարեկարգութեամբ ուղղեալ, սիրող երևեալ
արդարութեան և հաւասարադատ իշխանու-
թեան: Քանզի գուն գործեր արժանի երևել
գովութեան, որ կորեաց յանձն զարքայու-
թիւն Պարսից:

Եր շարունակոյն